

УДК 811.111'373.46+ 81 – 115

РОЛЬ СПІЛЬНОГО СЕМАНТИЧНОГО КОМПОНЕНТА У ПРОЦЕСІ ТВОРЕННЯ НОВИХ ТЕРМІНІВ

Ольга Алієва

Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Університетська, 1, Львів, 79000, Україна
e-mail: olha.furman@gmail.com

Досліджено структуру та роль спільного семантичного компонента – інваріанта в процесі функціонування, розвитку термінів та утворенні багатьох смислів. Проаналізовано семантичну мотивованість та виокремлення стабільного семантичного компонента в синхронних та діахронних аспектах.

Ключові слова: інваріант, терміносистема, семантична структура, термінологічне поле, семантична опозиція, диференційна ознака, смисл.

Вивчення будь-якої термінологічної системи вимагає всебічного розгляду та детального аналізу її термінологічної лексики, семантичної значимості та внутрішньої структури. Суттєвого значення в дослідженні терміносистем набуває вивчення причин і механізму “семантичного розподілу” (*semantic mapping*) термінологічного поля. Термінологічне поле – “своєрідна сфера існування терміна, в межах якої йому притаманні усі характерні ознаки... Поле для терміна-слова – це сукупність інших термінів, із якими він сполучається в рамках певної науки, на базі яких формується сам та на які впливає своєю мовною формою” [8, с. 110, 111].

Зазначимо, що з початком розвитку семасіології, вивчення її процесів та закономірностей, словотворення розглядається і з позицій інваріантності, тобто вивчення ролі стабільного незмінного компонента – інваріанта, у процесі функціонування слова-терміна в різних термінологічних підсистемах та в системі мови в цілому. Таке дослідження дає нові можливості для обґрунтування процесу виникнення багатьох смислів слова, їхнього функціонування та виявлення інваріанта.

Видається, що без аналізу спільного семантичного компонента – інваріанта терміна-слова неможливо повністю збагнути семантику терміна та його смислів.

Вивченням семантичної структури, різних аспектів терміносистем займалися Г. Іпсен, В. Порциг, Й. Трір, В. Виноградов, Д. Лотте, О. Реформатський, Ю. Апресян, С. Ульманн, О. Есперсен, Л. Ельмслев, Ж. Вандрієс, Б. Потье та інші [1; 2; 5]. О. Потєбня акцентував особливу увагу на пошуках семантичних закономірностей і причин еволюції слів, адже, за словами вченого, “в історії мови особливої уваги заслуговує дослідження не звукової зовнішності слів, яке... має лише службове призначення, а мисленнєвого змісту слів..., який створюється та відтворюється разом із звуковою зовнішністю слів” [6, с. 1].

Дослідження розвитку та ролі семантичного інваріанта є неможливим без аналізу зв'язків між системою загальноживаної та термінологічної лексики. Спільний інваріантний компонент, за словами С. О. Гурського, “залишається відносно незмінним при послідовному співвіднесенні одного й того самого слова-знака з об'єктивно різними поняттями..., це інтралінгвістичний елемент плану мови – власне значення слова в термінах семантичних диференційних ознак як компонент лексико-семантичної системи мови” [4, с. 10]. Такі дослідження здійснюються через виявлення та аналіз їхніх глибинних семантичних структур, які не є просто абстрактним поняттям лінгвістичної науки, а категорією, яка реально притаманна самій мові, і кожен раз експлікують себе в конкретних мовних системах на рівні загальноживаної лексики і на рівні окремих термінологічних підсистем.

Для вивчення функціонування терміна в системі мови треба мати, найперше, досить вичерпну інформацію про об'єкт дослідження не лише з погляду його внутрішньої структури, але й про те, як він перебуває в кореляції з іншими елементами мовних систем. Варто виявити, з'ясувати, з якими об'єктами він взаємодіє, елементом якої підсистеми є, і відповідно, якою є його функція в цій підсистемі? Також важливим, на наш погляд, є визначення функції та процесу формування цілої системи чи її частини. З'ясувавши загальні закони і принципи існування та формування кожної окремої термінологічної сфери, головні та специфічні її риси, зможемо вивчати внутрішню структуру. Компонентний склад системи, структуру взаємозв'язків визначаємо не тільки на рівні внутрішньої структури терміна, а й на рівні взаємозв'язків і взаємовпливу між різними термінами і терміносистемами. Варто підкреслити особливу важливість функціонального критерію, тобто визначення і виокремлення головних функцій і рис терміносистеми, що дає змогу перейти до розгляду та визначення окремих функцій кожного її компонента. Зазначимо той факт, що у вивченні кожної окремої підгалузі виявляється білатеральний взаємовплив факторів: знання специфіки та головних характерних рис системи в цілому дозволяє спрогнозувати та виявити специфіку функціонування кожного окремого терміноелемента, і, навпаки, функціональні та семантичні особливості термінів, їхньої внутрішньої структури дають змогу описати усю систему й навіть передбачити можливі зміни в подальшій її еволюції.

Важливим є і той факт, що знання закономірностей і функціональних особливостей внутрішньої побудови окремих термінів дає змогу передбачити та значною мірою пояснити потенційні способи їхньої реалізації не лише в інших термінах, але й у інших терміносистемах. Це дозволяє виявити взаємовплив різних термінологічних підгалузей, які є дуже віддаленими одна від одної.

У процесі вивчення кожної окремої терміносистеми важливим є визначення того, які її ланки є усталено сформовані, а які – ще перебувають у процесі формування і можуть дати певний поштовх до виникнення подальших змін не лише у процесах формування нових термінів, але й у функціонуванні системи в цілому.

Інваріантна структура терміна тісно пов'язана з визначенням закономірностей і особливостей процесу формування слів, тобто як словоформувальної моделі, яка дає змогу утворювати терміни. Представники неогумбольдтіанського напрямку в мовознавстві (Л. Вайсгербер, Й. Тріп, Х. Глінц, Г. Іпсен, Е. Сепір, Л. Уорф та інш.) надають процесу словотворення такого ж вагомому значення, орієнтуючись на семантичний зміст, що, фактично, є виходом у сферу семантики.

Однією з фундаментальних основ сучасної семантики є розуміння кожного слова як сукупності словотвірних одиниць, які мають білатеральну природу – формальну і семантичну,

що передбачає обов'язкове врахування однаково структурних (формальних) та семантичних аспектів. Ця вимога є важливою не тільки під час аналізу термінологічних словоформ, але й для процесів термінологічного моделювання. Л. Вейсгербер та К. Балдінгер вважають, що акцент під час досліджень треба робити на взаємодії структурних та семантичних компонентів у словотвірних явищах. На думку Л. Вейсгербера, поняттю “блоків” у сфері вивчення словотворення відповідає поняття “семантичного поля” в семасіології [7, с. 181].

Виокремлення спільного семантичного компонента-інваріанта передбачає аналіз словотвірних моделей, тобто визначення формальної та семантичної похідності, які тісно пов'язані одна з одною. Дослідження формальної моделі полягає в розгляді складності терміна (в тім числі серед різних словоформ смислового ряду). Визначення більшої чи меншої складності за формою дозволяє зробити перші суттєві кроки у процесі виокремлення спільного семантичного компонента – інваріанта. Окрім того, з'ясування смислової складності терміна в межах різних словоформ дозволяє “побачити” напрями мотивації та дійти до першооснови, семантичного інваріанта, який і є визначником усіх подальших смислових змін терміна.

Щодо методології визначення типу та виду словотвірної похідності, варто підкреслити декілька її загальних принципів. По-перше, зв'язок похідності (як формальної, так і семантичної) досліджується у слів із спільною основою (коренем), коли одне слово може розглядатися як таке, що базується на іншому та є беззаперечно обумовленим попереднім словом (чи основою). По-друге, треба обов'язково розмежовувати вплив виключно парадигматичних зв'язків та семантико-категоріальної похідності (яка включає дериваційну – афіксальну, флективну тощо). Похідність у межах парадигматичних зв'язків характеризується низкою словоформ, і характерним є те, що первинна форма у межах парадигматичного ряду є лексично повністю збереженою.

Семантична (смилова) похідність є більш складною не лише за формою, а й за кількістю “етапів”, які відділяють первинну форму від похідних (і які належить з'ясувати у процесі виявлення спільного семантичного компонента – інваріанта). Цей тип похідності є для дослідження терміна особливо важливим тому, що саме він дозволяє, по-перше, досягнути якомога ширше коло значень слів-термінів (не обмежуючись тільки парадигматичним рядом). По-друге, виникає можливість з'ясувати глибинні причини і шляхи трансформацій основи, які ведуть до утворення цілої гілки не лише нових смислів у межах одного слова-терміна, але й нових термінів, у яких простежуємо визначальну роль спільного семантичного компонента – інваріанта. У межах досліджень такого типу похідності відзначаємо особливість дериваційних (афіксальних) відносин, які є водночас поєднанням за формою і за семантикою. Це і є їхня принципова відмінність від чисто формальних парадигматичних зв'язків.

З'ясовано, що в деяких випадках похідна основа словотворення є складнішою за попередню та первинну, причому це ускладнення спостерігається і за формою, і семантично (за смыслом). В інших випадках похідність не є яскраво вираженою і може наочно не простежуватись ані за формою, ані семантично. Для пошуку спільного семантичного компонента – інваріанта здійснюємо цілеспрямований структурний аналіз, причому враховуємо діахронний і синхронний аспекти, що впливають на процес словотворення.

У процесі виокремлення спільного семантичного компонента з'ясовується важлива особливість – це необхідність охоплення якомога більшої семантичної вибірки, яка пов'язана спільним семантичним компонентом. Зазначимо, що таке прагнення часто дає змогу ви-

явити семантичні нюанси, які були б непомітними під час дослідження вибірки меншого обсягу. Ці нюанси враховані під час визначення семної структури спільного семантичного компонента – інваріанта, оскільки від них залежить кількість та значення сем, які увійдуть у структуру інваріанта.

Для підтвердження та ілюстрації описаних вище процесів та наведених теоретичних викладок проаналізуємо англійський приклад *knot*.

Лексикографічні джерела реєструють понад 20 його різноманітних смислів у різних семантичних полях [9, с. 325; 10, с. 314; 11, с. 446–448; 12, с. 1502]. Термін використовується в мистецтві (живописі, дизайні).

Для пояснення численного різноманіття смислів, загальноживаних і термінологічних, варто виокремити, на нашу думку, “семантичну основу”, яка дозволяє слову розвиватися в різних напрямках і породжувати широкий діапазон смислоутворень. Для виявлення семантичної основи простежуємо, які саме семи залишилися визначальними у процесі розвитку слова, що можливо зробити через поєднання діахронного (етимологічний розвиток слова) та синхронного аспектів (тобто, сучасне функціонування слова).

Етимологічно середньоанглійське *knottē* похідне від англосаксонського *cnotta* (вузол), з яким пов’язані голландське *knot* та нижньогерманське *knutto*, а також древньонімецьке *knodo* та інші (шведське, данське, старонорвезьке). Ця основа сягає преісторичного германського (індо-германського) *knūdn-* (*gnutón-*). Основне його значення – “кругла грудка, пагорб, виступ”. Від цієї ж основи виходить сучасне *knoll* (пагорб), *knob*, *knout* (кнут). Похідним із тієї ж основи є староанглійське *knit*, що первісно позначало “мотузка з вузлів”. Наведемо також приклад вживання слова у смислі: “бутони троянд” (*knoppis – Romaunt of the Rose. – An English translation of the French Roman de La Rose. – Part A, by Chaucer.*) [9, с. 325; 10, с. 314].

Завдання полягає в тому, щоб, використовуючи метод семантичних опозицій та методику “значення – смисл” дослідити семантичну та смислову структуру слова та виявити його семантичні ознаки, які притаманні тільки даному об’єкту (слову). Виокремити ці ознаки, які вирізняють зазначений об’єкт (слово) з поміж усіх решта. За С. О. Гурським, “відносна незмінність позначуваних відповідними словами розмежовуючих ознак протиставлення і постійна змінність об’єктів протиставлення складають суть основного семантичного закону на всіх рівнях структури мови” [3, с. 12, 13]. За методом семантичних опозицій М. С. Трубецького, який застосував його для досліджень у фонології, а згодом був перенесений лінгвістами (зокрема, С. О. Гурським) у сферу семасіології, для порівняння об’єктів обов’язкова спільна основа опозиції, тобто спільна основа протиставлення (чи зіставлення) за тотожними ознаками.

Аналізуючи так різні за ступенем узагальнення спільні семантичні основи опозицій, визначаємо структуру інваріантного компонента, починаючи з категоріальної семи (субстантивність), завершуючи диференційними. Для *knot* структура семантичного інваріанта складається з таких диференційних базових сем: 1) кругла форма, 2) опуклість, 3) наявність певного зв’язку, переплетення, який є основою, що тримає (не тільки в буквальному, а й у широкому сенсі). Цікавим є той факт, що тільки нерозривна сукупність цих трьох сем дає унікальність даного семантичного інваріанта, який у подальшому процесі розвитку слова визначає напрями еволюції смислів та можливості (як показує аналіз семантичної структури слова – практично необмежені можливості) переходів слова-терміна в різноманітні семантичні поля – і загальної мови, і термінологічні.

Аналіз синхронного аспекту функціонування слова-терміна, тобто аналіз смислової семантичної структури дає змогу поглибити наші уявлення про семантичну структуру інваріантного значення.

У загальноновживаному смислі, а також у термінологічному смислі (як термін мистецтва, живопису, геральдики) лексикографічні джерела подають опис *knot*: 1a) *An intertwining of a rope, string, or other flexible thing, esp. to form a secure fastening or an obstruction when drawn tight; a set method of tying such a fastening; a representation of such an intertwining, esp. a monogram, as a heraldic badge. Also, a tangle in hair; knitting, etc.* OE. – Переплетення мотузок чи інших гнучких речей, особливо для створення надійного кріплення чи для туго натягнутої перешкоди; певний метод зв'язування як кріплення; зображення такого переплетення, особливо монограми, як геральдичний знак. Також переплетення (сплутаний клубок) у волоссі, плетення тощо. 1b) *A ribbon etc., tied as an ornament to be worn on or attached to a garment.* LME. – Стрічка (бант, аксельбант, метелик тощо), зав'язана як прикраса для носіння чи прикріплення до одягу. У процесі утворення цих смислів спільний семантичний компонент – інваріант, як основна “рушійна” сила розвитку слова, залишаючись практично незмінним, поєднується зі змінними додатковими ознаками. Усі три диференційні ознаки стабільного семантичного компонента – інваріанта функціонують на різних семантичних основах: у загальному смислі 1a – основою опозиції є “використання різних суб'єктів (мотузок, інших гнучких речей і т.п.)”; інша основа семантичної опозиції (“партикулярне відношення протиставлення” за С. О. Гурським [3, с. 10]) – “клас геральдичних речей та зображень” – тобто три диференційні семи інваріантного значення поєднуються зі змінними суб'єктами – у геральдиці і живописі – це лінії на малюнку та будь-якому іншому виді зображення. В цьому випадку можлива часткова нейтралізація семи “опуклість” (це залежить від матеріалу, з якого виготовлений геральдичний знак чи монограма). У смислі 1б (бант, аксельбант, метелик тощо) можлива часткова нейтралізація семи “кругла форма”.

Наступний смисл, який також є термінологічним і вживається в мистецтві: *A design or figure formed of crossing lines.* – Малюнок чи креслення з ліній, які перетинаються. Цей смисл тісно пов'язаний із попередніми. Зі зміною основи семантичної опозиції, тобто з переходом у галузь художнього виготовлення меблів (*furniture*) чи у сферу мистецького оздоблення змінюється і суб'єкт опозиції – використання дерева чи іншого матеріалу. Взаємодія інваріантного компонента з зазначеними змінними факторами породжує новий термінологічний смисл – *A carved knob or embossed ornament; a boss; an ornamental stud of fastening.* – Різьблена ручка (набалдашник, опуклість) чи чеканий (тиснений, опуклий) орнамент.

Змінною основою семантичної опозиції можуть виступати й нематеріальні речі, тобто сфера людських відносин, а як суб'єкт – проблеми, труднощі, почуття, сюжетні лінії оповідання, узи (шлюбу), зобов'язання тощо. Тоді виникають так звані фігуральні смисли, де значення (за С. О. Гурським чи стабільний семантичний компонент – інваріант функціонує при відносній нейтралізації сем “кругла форма” та “опуклість”): *fig. Sense. – A difficulty, a complex or confusing problem.* OE. – *Переносне.* Труднощі, складна чи неясна для вирішення проблема. b) *spec. The main point in a problem; the complication in the plot of a story etc.* LME. – Головний пункт проблеми; складність у сюжеті історії (оповідання) (*J.C. Powys. What a knot of paradox and contradiction life is. Gladstone. The very knot of the difficulty not yet overcome.*); *Something forming or maintaining a union; a tie, a bond, a link; spec. a marriage.* ME. – Дещо, що формує чи підтримує союз; узи, зв'язки; особливо – шлюб; *An obligation;*

a binding condition; a restriction. LME-E19. – Зобов'язання; обов'язкові умови; обмеження [9, с. 325; 11, с. 446–448; 12, с. 1502].

Роль семантичного інваріанта пояснює існування та розвиток словотвірних рядів та дериватів (*knot-garden, knotberry, knotless, knot-head, knot-hole* та інші).

У процесі виокремлення спільного інваріантного компонента та дослідження семантичної похідності отримуємо можливість зробити наступні висновки.

Пошук та визначення будь-якого виду та форми мотивованості є властивістю термінотворення. Семантична мотивованість у будь-якій формі є об'єктивно визначеною та перевіреною, а її дослідження має бути невід'ємною частиною словотвірного аналізу. Кінцева мета такого аналізу в наших дослідженнях полягає у виокремленні семантичного інваріанта.

Структура спільного семантичного компонента відіграє визначальну роль у процесі розвитку слова та виникненні нових смислів.

Для термінологічних досліджень важливим залишається аналіз словотвірних моделей та використання цих моделей у процесі створення нових термінологічних одиниць. Важливо наголосити на тому, що під час таких досліджень інваріантності та структурних особливостей увагу зосереджуємо на аналізі якостей семантичних моделей, таких, як їхня активність, частота використання та продуктивність. Варто більш ретельно зупинитись на цих характеристиках. Під активністю такої моделі розуміємо її потенційну властивість створювати нові термінологічні одиниці, тобто постійно поповнювати словотвірний ряд. Цю характеристику варто вивчати, на нашу думку, не тільки в синхронії, але й у діахронії, тому що деякі моменти історичної еволюції слова-терміна можуть прояснити особливості його сучасного вживання та навіть дати “нові ідеї” при потребі створення певного терміна в окремій терміносистемі.

Важливим є також дослідження семантичної продуктивності моделі на різних історичних етапах її існування, на підставі чого можна зробити висновки про те, яким моделям віддавалась перевага в різні історичні періоди та простежити визначальну роль спільного семантичного компонента – інваріанта в цьому процесі.

Вивчення активності словотвірної моделі призводить до поглиблення дослідження сполучуваності її компонентів та ролі семантичного інваріанта в їх функціонуванні.

Семантичною продуктивністю моделі вважаємо її властивість створювати кількісні ряди, тобто ця характеристика є кількісною і якісною. Під час вивчення частоти використання словотвірної моделі варто зосереджуватися не тільки на аналізі окремих текстів та словникових позиціях, але й на особливому аналізі функціонування термінологічних одиниць певної моделі в суто фахових текстах у межах окремих терміносистем.

Зазначені вище дослідження та результати аналізу процесу виокремлення спільного семантичного компонента-інваріанта можна використати в різних напрямках – для семантичного дослідження окремих терміносистем та виявлення відносин семантичної похідності в різних випадках термінотворення, які можуть включати в себе і складні випадки у словотворенні та у вживанні. Але завдяки аналізу, який ілюструє регулярність структурно-семантичних відносин між термінами – членами словотвірних гнізд та словотвірних рядів можна вивести певні семантичні моделі, які дозволять не тільки пояснити процес появи існуючих термінів, але й використовувати ці моделі для створення нових термінологічних одиниць.

Також ці дослідження можна використати для охоплення та вивчення семантичних змін одного слова – терміна та пояснення (чи створення) його модифікацій, які можуть мати різні

семантичні тонкощі. Такий аналіз може інколи сприяти виявленню нових (часто несподіваних) підтвердженню чи, навпаки, запереченню спірних та неясних етимологічних явищ.

Вивчення словотвірних гнізд та рядів у процесі виокремлення спільного семантичного компонента також дає змогу визначення закономірностей побудови дериваційних моделей, які в подальшому можна використовувати у процесі створення нових термінів чи навіть для пояснення складних взаємозв'язків, які можуть існувати між абсолютно різними та семантично віддаленими терміносистемами. Також результати цих досліджень можна використати в порівняльному аналізі мов і виявленні подібностей та відмінностей у окремих підсистемах споріднених мов.

1. Апресян Ю. Д. Избранные труды: Т. 2. Интегральное описание языка и системная лексикография. – М.: Школа “Языки русской культуры”, 1995. – 767 с. 2. Вандриес Ж. Язык. Лингвистическое введение в историю. – М.: Эдиториал, 2004. – 408 с. 3. Гурський С. О. Породжуюча модель значення слова та семасіологічний трикутник // Іноземна філологія. – Львів: Видавництво Львівського університету, 1967. – Вип. 11. – С. 5 – 14. 4. Гурський С. О. Значення і смисл слова // Іноземна філологія. – Львів: Видавниче об'єднання “Вища школа”, Видавництво при ЛНУ, 1974. – Вип. 34. – С. 3 – 14. 4. Лотте Д. С. Основы построения научно-технической терминологии. Вопросы теории и методики. – М.: Изд-во Акад. Наук СССР, 1961. – 158 с. 5. Потебня А. А. Из записок по русской грамматике. Т. 3. – М.: Просвещение, 1968. – 551 с. 6. Степанова М. Д. Методы синхронного анализа лексики. – М.: Высшая школа, 1968. – 201 с. 7. Суперанская А. В., Подольская Н. В., Васильева Н. В. Общая терминология: вопросы теории. – М.: Наука, 1989. – 245 с. 8. An Etymological Dictionary of the English Language. — Oxford: Oxford University Press, 1991. – 780 p. 9. Bloomsbury Dictionary of Word Origins. – London: Bloomsbury Publishing, 1991. – 583 p. 10. Oxford Illustrated Dictionary. – Oxford: Oxford University Press, 1998. – 1008 p. 11. The New Shorter Oxford English Dictionary on historical principles. – Oxford: Clarendon Press, 1993. – 3801 p.

РОЛЬ ОБЩЕГО СЕМАНТИЧЕСКОГО КОМПОНЕНТА В ПРОЦЕССЕ СОЗДАНИЯ НОВЫХ ТЕРМИНОВ

Ольга Алиева

*Львовский национальный университет имени Ивана Франко,
ул. Университетская, 1, Львов, 79000, Украина
e-mail: olha.furman@gmail.com*

Исследована структура и роль общего семантического компонента–инварианта в процессе функционирования и развития терминов, создания многих смыслов. Проанализированы семантическая мотивация и выделение стабильного семантического компонента в синхроническом и диахроническом аспектах.

Ключевые слова: инвариант, терміносистема, семантична структура, термінологічне поле, семантична опозиція, дифференціальний признак, смисл.

**THE ROLE OF THE COMMON SEMANTIC COMPONENT
IN THE PROCESS OF THE FORMATION OF NEW TERMS****Olha Aliyeva**

*Ivan Franko National University of Lviv,
1, Universytetska St., Lviv, 79000, Ukraine
e-mail: olha.furman@gmail.com*

The article deals with the structure and role of the common semantic component called the *invariant* in the process of the molding of terms and the formation of new senses. The semantic motivation and extraction of the stable semantic component(s) are analyzed in the synchronic and diachronic aspects.

Keywords: invariant, terminological system, semantic structure, terminological field, semantic opposition, differential feature, sense.

Стаття надійшла до редколегії
6.03.2012 р.

Статтю прийнято до друку
12.06.2012 р.